

מתרגמים מן המחתרת

ניצה בן-ארי

במחקר זה אני מבקשת להפנות את הזרקור אל הספרות הפופולארית המתורגמת שהתפרסמה בשולי המערכת בארץ בשנות החמישים והשישים. ראיונות שערכתי עם מתרגמים ועם 'סוכני תרגום', מו"לים ועורכים, שהוציאו לאור ספרות פופולארית בשנות החמישים והשישים, שפכו אור על תופעה מעניינת: רבים מן העוסקים במלאכה היו ממחנה הימין או מן השמאל הקיצוני. אנסה להתחקות כאן אחרי הסיבות לתופעה זו, לאפיין את ה'סוכנים' האלה ולחלק אותם לקבוצות לפי פרמטרים סוציו-תרבותיים שונים כמו: 'מין ושמאל', 'אשכנזים ומזרחיים', 'אנשי שלומנו' ו'פורשים'. ארצה להציג כאן על תופעה שעד כה לא זכתה לתשומת לב מספקת ולטעון שמדובר בתופעה עמוקה – בפילוג עמוק בתרבות העברית, שעקבותיו ניכרים עד היום.¹ בשני העשורים האחרונים מתמקד מחקר התרגום בעיסוק סוציולוגי במתרגם, או למען הדיוק בשאלת ההביטוס שלו, כלומר באותה מערכת משוכללת של ערכים, של דימויים, של נורמות, של אמונות ושל התנהגויות שסופג המתרגם מרגע שנולד ומפנים אותם במרוצת השנים (Bourdieu 1980). מצד אחד בדק המחקר איך צומח מתרגם, מהם האלמנטים החברתיים-תרבותיים שהוא סופג מן הסביבה שבה הוא צומח, ושאותם הוא מפנים עד כדי זיהויים עם טעמו האישי-כביכול. מצד שני נבדק ההביטוס של שדה התרגום עצמו: מאבקי הכוח בו, ונתוני המפתח שאותם חייבים להכיר כל המשתתפים בו. במחקרי (בן-ארי תשס"ו) הראיתי כיצד באמצעות התרגום ניתן לערוך מניפולציה ואף צנזורה אידיאולוגית ואיך מתגייסים גם מנגנוני הצנזורה-העצמית לצורך זה. חקרתי את הספרות הפופולארית המתורגמת שנעשתה בשולי הפעילות הממוסדת, בהנחה ששם תגלה גמישות נורמטיבית רבה יותר בכל הנוגע לשאלה מתרבויות אחרות. הנחת העבודה שלי הייתה שבאמצעות התרגום יכולה ספרות חדשה או מתחדשת לשאול מודלים מתרבויות אחרות לשם פיתוח רפרטואר משלה. באמצעות התרגום, כפי שטענו חוקרים כמו לפבר (Lefevre 1955) יכולה ספרות כזאת לשאול גם דגמים שאינם יכולים להתפתח בספרות המקור למשל בשל צנזורה, ובעיקר בשל צנזורה עצמית.

ממחקריי ראיתי שרק בשולי המערכת התרבותית ימצאו תרגומים של ספרות פופולארית, של סוגות ושל דגמים שלא התקבלו במרכז הספרות והתרבות העברית בשנות החמישים והשישים. סוגות אלה – ספרי הבלש, ספרי הריגול, הרומן הרומנטי והרומן הארוטי – נחשבו לספרות זולה, חסרת ערכים ומבדרת גרידא אם לא קלוקלת ומזיקה ממש. מאז הן התקבלו גם במערכת הממוסדת וכבר קיבלו לגיטימציה מלאה. אך בשנות החמישים והשישים הן שגשו בשולי המערכת. ספרים מסוגות אלה ראו אור על נייר זול, בפורמטים רבים ושונים. מרביתם לא נמכרו בחנויות מסודרות אלא בקיוסקים ובדוכנים בשווקים. הביקורת לא התייחסה אליהם, או שהתייחסה אליהם בביטול גמור וחקרי דעת קהל וקריאה לא התייחסו אליהם כלל. אף שאלפים רבים כל כך קראו בהם, איש לא הודה בכך בסקרים²; ואפילו החוק והמשטרה לא התייחסו אליהם אלא במקרים בודדים שבהם התקבלו תלונות מהציבור על פרסום ספרות פורנוגרפית הגורמת לזילות השואה (סדרת הסטאלגים). הם היו להצלחה מסחרית, לעיתים להצלחה גדולה, והיו חתרניים ובמידה מסוימת גם מחתרתיים כפי שאפשר להסיק, למשל, משיעור השמות הבודיים של העוסקים במלאכה. שאלת העוסקים במלאכה הניעה אותי לערוך ראיונות לא רק עם מתרגמים כי אם עם כל 'סוכני התרגום': עם מו"לים, עם עורכים ועם מתרגמים שנטלו חלק בפרסומה של הספרות הפופולארית המתורגמת בארץ בשנות החמישים והשישים.

ספרות נמוכה 'מטעם' וספרות נמוכה ספונטנית

שאלת ההגדרה של מה שנחשב ספרות פופולארית חורגת מתחומיו של מאמר זה. הנורמות שעליהן נשענות הגדרות משתנות מתקופה לתקופה. בספרות העברית, שהתחילה להתפתח בסוף המאה השמונה עשרה ובעיקר במחצית המאה התשע עשרה במזרח אירופה, מקובל היה להגדיר ספרות פופולארית על דרך השלילה כמה שנחשב ל'זול', ל'נמוך', או ל'קלוקל' בעיני קובעי הטעם ומעצבי התרבות, ואיכים אלה המשיכו ללוות את הספרות הזאת גם בדרכה לארץ ישראל. בארץ ישראל הבינו את חשיבותה של ספרות לעם, ועוד בתחילת הדרך, כאשר מרכז הספרות עבר בהדרגה ארצה, נהגו ובוצעו יוזמות לפרסום ספרות פופולרית מוכתבת מגבוה בשביל הפועל העברי (ראה שביט תשנ"ו, אבן-זהר תש"מ, מירון תשמ"ז). יוזמות מעין אלה היו אחראיות לפרסומם של ספרונים דקים וזולים של תרגומים ממיטב ספרות העולם, בהוצאות לאור כמו

"אגורה". הממסד העדיף באופן ברור תרגום מאסיבי של קלסיקה ושל ספרות יפה בעלת גוון ריאליסטי וסוציאליסטי, ואולם היו גם אישים שתמכו בהוצאת ספרות 'קלה' ובעיקר במחירים נמוכים. בראש התומכים בתרגום ספרות פופולארית קלה עמד ז'בוטינסקי, שאף העניק ליוזמה גוון דידקטי: לטענתו, באמצעות ספרות קלה שמושכת קוראים מכל השורות ניתן להקנות את השפה העברית ביעילות לקהל רחב. הוא עצמו אף תירגם סיפור מסיפורי שרלוק הולמס כשישב בכלא התורכי. זה המקום לציין שבאיטליה של מוסוליני, עוד בשנות השלושים, תמך הממסד בראשותו של מוסוליני עצמו בתרגום ספרות קלה מארצות זרות, וזאת בניגוד גמור לקו התרבותי האידיאולוגי של ה-Italianità שחרת על דגלו תרבות על טהרת האיטלקיות (Rundle 2000). מוסוליני עשה זאת מסיבות פרגמטיות לחלוטין. הוא ביקש לתמוך כך במו"לים שסרו לפקודתו כמו הוצאת מונדאדורי הידועה. במקרה האיטלקי התערב הממשל מלמעלה לטובת ביקוש שצמח מלמטה, דהיינו דרישת הקהל לקרוא רבי מכר מתורגמים, שבעקבותיה נוצרה דרישת המו"לים להפיקם. בראשית היישוב בארץ ישראל התגבשה גישה רשמית שגרסה שספרות אמורה לספק את טעם הקהל. הייתה זו גישה 'יידישאית' דווקא, שרווחה בעולמו של היהודי הישן. ואכן ז'בוטינסקי, אף שלא קרא ספרות יידיש בעצמו, ידע להעריך את יכולתה של ספרות זו לספק את טעם הקהל האליטיסטי והרחב גם יחד. קולו של ז'בוטינסקי היה קול בודד, והספרות היפה, שנועדה לפועל או לעובד, לא נגעה בסוגות 'מפוקקות' כמו רומן רומנטי, ספרות ריגול או ספרות ארוטית. אלא שספרות פופולארית אינה מחכה לתכתיבים מגבוה, וזו התפתחה בארץ באמצעות יוזמות פרטיות, ובשנות החמישים והשישים הגיעה לשיאי מכירות שאילצו את הממסד הספרותי להיענות לטעם הקהל ולפרסם ספרות 'קלה'.

הוצאות הספרים הגדולות העבירו את מרכז הפעילות שלהן לארץ רק משכלו כל הקצין, רק לאחר שכשלו הניסיונות להעביר אותן מוורשה לאודסה, מאודסה לברלין, ושוב לוורשה או אף לניו-יורק. בארץ הן התפרקו או הסתפחו להוצאות מרכזיות. להוצאות המרכזיות היה סבסוד ממסדי והיה להן קו אידיאולוגי ברור במסגרת המפעל שקיבל על עצמו עיצוב תרבות עברית חדשה והנחלת תרבות עברית לכל פועל. עד מהרה קיבל מפעל זה גוון אידיאולוגי, שהתבטא בשמות ההוצאות. בשנות הארבעים קמו הוצאות לאור מסובסדות כמו "עם עובד", "הקיבוץ המאוחד", "ספרית פועלים" ו"מוסד ביאליק". בניגוד לקו האידיאולוגי שהפגינו ההוצאות הממוסדות התחילו משנות

החמישים ואילך לשגשג הוצאות ספרים פרטיות שצמחו מלמטה ושקל היה לזהותן על פי השמות הפרטיים של המו"לים: מ. מזרחי, ש. פרידמן, א. זליקוביץ, מ. ניומן, עדית, נרקיס, שלגי. לצדן נוסדו הוצאות של עיתוני ערב לא ממסדיים כ"ידיעות אחרונות" וכ"מעריב". היו גם הוצאות שבשמותיהן ניכרה אידיאולוגיה אנטי-ממסדית: "הדר", "שָלח", "המרד". בעקבות הצלחתן המסחרית של ההוצאות הפרטיות החלו גם מו"לים פרטיים מרכזיים יותר כ"מסדה" וכ"שוקן", שקודם לכן נטו לאמץ את הקו המנחה של המרכז, לפזול לעבר שוק הספרות הקלה. הן עשו זאת תחילה בהסתר, באמצעות חברות-בת כמו "שין-שין-שין" של שוקן, שהחלה בזהירות להוציא לאור ספרות מתת. משנות השבעים ואילך החלו לשגשג הוצאות לאור פרטיות גדולות כ"זמורה ביתן" וכ"כתר", שלא טרחו עוד להסתיר את שיקוליהן המסחריים.

היפותוזת העבודה שהנחתה אותי כשהתחלתי לבדוק את העולם הרב-גוני הזה של הספרות הפופולארית, הייתה שאנשי עט ואוהבי ספר שנדחו בידי המו"לות המרכזית הקנונית או שלא מצאו את מקומם בה, עשו את דרכם אל המו"לות האחרת. בעקבות מחקרים ראשונים שעשיתי בשטח התבהרו צדדים נוספים ומפתיעים: לעתים מזומנות גם זהותם האידיאולוגית-פוליטית של אנשים אלה הייתה שונה מזו המקובלת או אף ההכרחית במרכז הממוסד. בראינות עם אנשים שאיתרתי חשפו רבים מהם את השתייכותם-בעבר לארגוני מחתרת מן הימין ומן השמאל הקיצוני ואת פעילותם הפוליטית במפלגות יריבות למרכז. התחקות אחר עקבותיהם של אלה שאינם עוד אתנו גילתה גם היא לא אחת, שמדובר הן באנשים שנדחו מן הממסד הספרותי הן באנשים שמלכתחילה לא ביקשו לקחת בו חלק. הסתמן מעין קו אידיאולוגי וירטואלי בין מי שהיה מראשוני היוזמים של ספרות קלה, זאב ז'בוטינסקי, ובין מו"לים, מתרגמים וכותבים של ספרות פופולארית שפעלו שלושים וארבעים שנה לאחר מכן. לעתים היה הקו מודע לחלוטין. מו"לים כאלהיו עמיקם מהוצאת "עדית" לא הסתירו את עמדתם האידיאולוגית-פוליטית. אך לא תמיד נעשו הדברים ביודעין. המו"ל עזרא נרקיס סיפר לי שעוד כתלמיד בבית-הספר תרגם סיפור של קונן דויל, שאת שמו אף לא ידע לבטא (הוא חשב שמבטאים אותו דויל). הוא הופתע לשמוע ממני שז'בוטינסקי, המנהיג הנערץ עליו, תירגם סיפור מסדרת סיפורי שרלוק הולמס.

המשך ישיר ליידיש

כפי שציינתי, הספרות היידיית נתנה מענה לכל מגוון הקוראים, ובכך שימשה דוגמה לספרות נורמאלית, מרובדת. בספרות זו היה מרכיב ידוע לשמצה של ספרות זולה, שכונתה בשם הגנאי 'שונד', שפירושו זבל, ושזכתה לקיתונות של שופכין בגין רמתה הנמוכה. בספרות ה'שונד' ניתן היה למצוא תרגומים וחקייים של מאות סיפורים מצרפתית, מגרמנית, מאנגלית ומשפות אירופיות אחרות. בעקבותיה חדרה לתרבות הישראלית ספרות שהייתה המשך ישיר ל'שונד' ולעתים אף תורגמה או נכתבה בידי אותם יוצרים עצמם. דוגמה לכך הוא הרב-מכר "השבוייה מתל-אביב" משנת 1939, רומן בהמשכים מאת ה. שונמית. רומן זה נמכר בחמשת אלפים עותקים, וזאת באוכלוסיית היישוב שמנתה אז כ-449,000 נפש. מספר זה מתבסס רק על מכירות ואינו מתייחס, כמובן, לספרים שהועברו מקורא לקורא. ה. שונמית הוא שם בדוי, אחד מכינויו הרבים של שלמה בן-ישראל (1908–1989), הידוע גם כשלמה גלפר, ה. שונמי, א. בן-שבע, ב. חבקוק ודוד יעקבי, שהיה בן-בית ומבין בספרות היידיש.

הדגם שממנו גזור "השבוייה מתל-אביב" הוא הסיפור היידי "אין נעץ פון זינד" (ברשת החטא), שהוא עצמו תרגום שתרגם עקביא-יעקובוביץ לסיפור גרמני שראה אור בסביבות שנת 1900 בשם "Die weisse Sklavin" (השפחה הלבנה), ונושאו סחר בנשים לבנות. לא ארחיב כאן את הדיבור על "השבוייה מתל-אביב" או על אבותיו היידישאים-גרמניים.³ אציין רק שהוא נגע בבעיה חמורה ביותר שהתעוררה עם נדידת ההמונים באירופה, שבעקבותיה מצאו את עצמן נערות רבות במצוקה קשה. ספרות היידיש רב-המכר העברי, שבא בעקבותיה, הגיבו בכך על נושא שהרעיש את אירופה ואת העולם המערבי כולו. במקביל ובהמשך לדגם זה צצו בארץ רומנים רבים שענו על המודל של עלמות במצוקה (damsels in distress) ונושאו שמות של נשים כמו "תמר", "סמדר" ודומיהם. אם בשל רגשי הדחייה והתיעוב כלפיי היידיש וכלפי העולם הישן אם מפאת העיסוק בבעיות העברי החדש, דחה הממסד הספרותי בארץ את סוגת הרומן הרומנטי הזה כבלתי ראוי, גם אם תיאר באופן ריאליסטי למדי מציאות קשה ששררה בעולם המערבי בכלל ובעולם היהודי בפרט.⁴

מתרגמים, עורכים ומו"לים מן הימין

מרבית האנשים במערכת הפופולארית, וכך גם ההוצאות שניהלו, הסתתרו מאחורי שמות בדויים. בחלק מן המקרים היה הגבול בין כתיבה לתרגום מטושטש ביותר או שכלל לא היה. סופרים התחזו למתרגמים כדי להעניק לגיטימציה לסוגות מסוימות או כדי לחמוק מאחריות. ככל שהעמקתי התברר לי אופייה של הפעילות האחרת ונתגלתה תמונה מפתיעה של מה שניתן לכנות בשם 'מציאות מקבילה', ובה, כאמור, רבים מן המתרגמים, העורכים והמו"לים של הספרות הפופולארית המתורגמת בארץ הם אנשי ימין או אנשי שמאל קיצוני, כלומר לא אנשי תנועת העבודה. השאלה המרכזית שהדריכה אותי במחקריי מאז ואילך הייתה: האם קיים הביטוס של סוכני תרגום מן הימין ומן השמאל הקיצוני, והאם הוא שונה מן ההביטוס של סוכני התרגום ושל מעצבי התרבות במרכז? או במלים אחרות, האם בית גידולם השונה של סוכני תרגום מן הימין או מן השמאל הקיצוני משפיע על תפקודם המקצועי?

את הרציונל לקיומה של ספרות פופולארית בארץ ניתן בעצם לתאר רק בדיעבד ורק באמצעות השלילה. בשונה מן המו"לות הממוסדת, שראתה בכינונו של העברי החדש בארץ ישראל את אחת ממטרותיה תוך זלזול בערכים בורגניים כמו 'כסף' או הצלחה מסחרית, המו"לות הזעירה שהתפתחה בארץ בשולי הספרות הממסדית לא הצהירה, לפחות למראית עין, על מטרות או על אידיאלים כלשהם לבד מהצלחה מסחרית. ישנן שתי אפשרויות לבדיקת אופייה של ספרות זו: בדיקה של מי שאני מכנה בשם 'סוכניה' ובדיקת קהל הקוראים שיצרה לעצמה. במאמרים אחרים כתבתי על קהל היעד ועל תהליך יצירתו או גיבושו. כאן אתמקד ב'סוכנים', ואביא את תמצית הממצאים שהעליתי. מהראיונות שניהלתי בשנים האחרונות עם מו"לים, עם מתרגמים ועם עורכים או עם בני משפחתם של אלה שכבר נפטרו עלה שבאופן גס ניתן לחלק את האנשים שהיו מעורבים בעשייה זו לשלוש קבוצות: (א) רביזיוניסטים, אנשי ימין; (ב) חברי מחתרת לשעבר, 'פורשים' מן הימין הקיצוני והשמאל הקיצוני, שלא יכלו או לא ניתן להם להשתלב בזרם המרכזי; (ג) צעירים ובעיקר חיילים שביקשו השלמת הכנסה.

קבוצת אנשי הימין

מה הם אפוא המאפיינים של אנשי הימין האלה? היו אלה אנשים בעלי אידיאולוגיה פוליטית רביזיוניסטית, בעלי אידיאולוגיה כלכלית ימנית, ליברלית. בעקרונות שהנחו אותם כמו"לים היו: שוק חופשי, היצע וביקוש, רווח ותחרות, עקרונות שנראים היום מובנים מאליהם, אך בתקופתם היו יוצאי דופן. אנשים אלה גילו זיקה ליידיש וליהדות הגולה, ומכאן נובע שהם לא גילו עניין מיוחד באתוס הצבר, ואף נרתעו מן המכבש של 'כור ההיתוך' על כל המשתמע ממנו. המעמד הסוציו אקונומי שאליו השתייכו אנשי קבוצה זו הוא המעמד הבורגני. היו אלה אנשים שהחזיקו במקצועות חופשיים, או שגדלו במשפחות של בעלי מקצועות חופשיים. חלקם יהודים מסורתיים, ואחרים מהם מעדות המזרח.

את הסממנים החיצוניים לזיהויים של מו"לים כבעלי נטייה ימנית ניתן למצוא בין היתר בלוגו של בית ההוצאה. הלוגו של ספרית פועלים – ספר ופטיש, של עם עובד – האות עי"ן שממנה צומח שתיל ושל הוצאת הקיבוץ המאוחד – מגילת קלף, נוצה ושיכולת חיטה. לעומת זאת הלוגו של הוצאת "הדר" הוא סמל רביזיוניסטי במובהק: ספר ואבוקה, והלוגו של הוצאת "שלח" הוא ספר וחרב. סממנים אלה ניכרים גם בשמן של ההוצאות. על הנטייה הפוליטית של האנשים שניהלו את ההוצאות או שעסקו בתרגום ובעריכה שמעתי מפיהם בראיונות. רבים מהם פתחו במשפט כגון: "כשהייתי צעיר התגייסתי למחתרת", וזאת מבלי ששאלתי אותם על כך, ואף מבלי שציפיתי לשמוע על כך. הופתעתי כאשר נידבו את המידע. במשך הזמן למדתי לצפות לרגע שבו יספרו על שייכותם למחתרת כלשהי.

מייצג מובהק של אנשי הקבוצה הזאת הוא ש. (שמואל) פרידמן, מתרגם ומו"ל מאז 1942, מייסד השבועון עולם הקולנוע (1949), שהרווחים מן העיתון סייעו בידו להחזיק את ההוצאה.⁵ אביו, משה פרידמן שעלה מלטביה בשנת 1918, היה ציוני דתי וחסיד של ז'בוטינסקי. הוא סירב לקבל את פנקס ההסתדרות, כתב מאמרים נגד המרכז הפוליטי הסוציאליסטי, והתעקש להוציא לאור עיתון ביידיש דווקא בשם "דער אמת וועגן ארץ ישראל" – האמת על ארץ ישראל, שם שמהדהדת בו כותרת חיבורו המפורסם של אחד העם. כל ששת בניו של משה פרידמן היו חברי הארגון הצבאי הלאומי. אחד הבנים נפל בנסיבות לא ברורות בעת ששירת בבריגדה באיטליה בשנת 1943. בנו שמואל החל את הקריירה שלו כמו"ל בפרסום מאמרים וספרים בעלי גוון פוליטי-

רעיוני. ש. פרידמן פרסם ספרים כ"בצל הגרדום" ו"בלהב המרד", שהוקדשו ללוחמי הארגון. בשנות החמישים הוציא לאור שלושה ספרונים קטנים בשם "ימים שחורים". כן הוציא לאור ספר על המחטרות בשם "לוחמי החופש בישראל" (1955) וספר בשם "ארץ ישראל השלמה" (1977). הוא ראה בהגירת ערבים מארץ-ישראל ובהגברת העלייה פתרון לבעיות השעה. במשך הזמן הושפע מכנענים ככנימין תמוז ורטוש וב-1949 הוציא לאור את הקובץ הראשון של "עוזי ושות'".⁶ ואולם מהר מאוד הבין פרידמן שהרווח הכספי יימצא בפרסום ספרות פופולארית וזנח את הכתבים הפובליציסטיים. מרבית הספרים שיצאו בהוצאה שלו היו רומנים פופולאריים מתורגמים. התרגומים נעשו כמעט רק מאנגלית, אם כי רטוש תרגם לש. פרידמן את "משלי לפונטיין" מצרפתית. בהוצאתו ראו אור "פייטון פלייס" של גרייס מטליוס, "ענבי זעם" ו"קדמת עדן" של ג'ון סטיינבק, ספרי סומרסט מוהם, אין ראנד, ויקי באום וגם תרגומו הראשון של אליעזר כרמי ל"ברנשים וחתיכות" של דמון רניון, שנקרא אז "ברנשים ובובות". שמואל פרידמן עצמו כתב, תרגם וערך. בתו מלכי ובנו דוב עבדו בעסק המשפחתי. בעלה של מלכי, עמיקם שפיר, עבד גם הוא כמתרגם וכעורך בהוצאה.

על המו"לים בקבוצה זו נמנו גם: אלי מייזליש מבעלי הוצאת "דשא", יעקב (יואל) עמרמי, מייסד הוצאת "הדר" ואיש אצ"ל מפורסם שהיה מפקד דל"ק, שירות הידיעות של הארגון, ואף שמואל כ"ץ, בעל הוצאת "קרני", חסיד ז'בוטינסקי, שמאוחר יותר נקרא לשמש כמזכירו של מנחם בגין. בין המו"לים היה גם עזרא נרקיס, אשר, כפי שגילה לי, התגייס כנער לאצ"ל וסיפק ארוחות סדירות ל"יהודי אדוק" שהסתתר בדירה מסוימת בתל-אביב. רק לאחר שנים רבות התברר לו שאותו אדוק היה מנחם בגין. משפחתו של נרקיס עלתה מסוריה ושם עסקה במסחר בירקות. על כן כל שם בדוי המתנוסס על אחד מספריו המתורגמים-כביכול והמכיל ירק (ירקוני, למשל) נכתב או תורגם על ידו. מתרגם בלתי נלאה של ספרות פופולארית בעלת גוון ארוטי היה אליעזר כרמי, שניסה את כוחו במו"לות וייסד חברה משלו בשם "כרמי את נאור", שלא זכתה להצלחה מסחרית גדולה. הוא ייסד גם את "הוצאת כתבי מחברים נודעים" ובה הוציא לאור עשרות סיפורים מספרות העולם. הוצאת "בוסתן", שהוא היה קשור אליה, פרסמה בתחילת שנות השבעים את ספרו של דויד רובן, "כל מה שרצית לדעת על המין". בשנותיו האחרונות היה כרמי בעל טור קבוע בביטאון הליכוד "יומן השבוע".

קבוצת אנשי השמאל הקיצוני

ההביטוס של קבוצה זו שונה מן הקודם, כמובן, בשני האספקטים הראשונים: באידיאולוגיה הפוליטית ובאידיאולוגיה הכלכלית. מכאן שאם מדובר ביוצאי מחותר כלשהי, הרי שמדובר במחנה לח"י. ה'פורשים', כפי שנקראו במסד, לא יכלו להשתלב במערכת הספרותית. הם נדחו ממנה ומכל תפקיד רשמי במרכז. הם היו אינטלקטואלים שבילו את מיטב שנותיהם במחותר, וכשיצאו לחיים האזרחיים לא עמדו בפניהם אפשרויות תעסוקה רבות. מקצועות חופשיים היו בבחינת מותרות בעבורם, שכן לא היה לאל ידם לממן לימודים במוסדות ההשכלה הגבוהה וכבר היו מבוגרים מכדי להתחיל בקריירה אקדמית. הכתיבה – כתיבה עיתונאית, עריכה או תרגום – הייתה להם אפוא מוצא, לעתים מוצא אחרון. היא שילבה את כישרונותיהם האינטלקטואליים עם אפשרויות הפרנסה. זה היה ההסבר שסיפקו מרואיינים. רבים מהם, משהשתלבו במו"לות או במקצועות כתיבה אחרים, קלטו לתחום עיסוקם את חבריהם למחותר. בראיון אתו סיפר לי אהרן אמיר שהוא קלט את עמוס קינן משהשתחרר ממעצר (אחרי שהואשם בניסיון ההתנקשות בשר דוד-צבי פנקס). אמיר סיפק לקינן עבודה בתרגום ובכתיבת "טרזנים".

האישים המפורסמים מבין המתרגמים והמו"לים יוצאי לח"י היו אם כן אהרן אמיר, מתרגם, עורך ומשורר, איש לח"י בעל אוריינטציה 'כנענית'; ועמוס קינן, סופר, מתרגם, צייר, פסל וסטיריקן שהושפע מאוד מרטוש, בעל הטור האנטי-ממסדי הראשון, "עוזי ושו"ת" שהופיע ב"הארץ" מ-1950 עד 1952. בעקבות ניסיון ההתנקשות הכושל שלו ומעצרו הפסיק עיתון הארץ את כתיבת הטור. לקבוצה זו משתייכים גם שרגא גפני, סופר ומתרגם בלתי-נלאה, בעיקר לילדים ויונתן רטוש (אוריאל שלח, אוריאל הלפרין), משורר, מתרגם ועורך. אורי אליהו עמיקם, בעל הוצאת "עידית", היה גם הוא חבר מפורסם בלח"י, אחד משלושת הצעירים שנידונו למוות על השלכת פצצה על חיילים בריטיים. עונשו של עמיקם הוחלף במאסר עולם כיוון שהיה קטין, בקושי בן 17, והוא ריצה חמש שנות מאסר בכלא. בכלא עכו ישב גם מתי שמואלביץ, בעל הוצאת "כתבים", איש אצ"ל שפרש והצטרף ללח"י, נתפס בידי הבריטים ונידון לתלייה. בין אנשי לח"י הבולטים היה גם יואל גפנר, בעל הוצאת "לדורי" שנקראה על שם דורה, אומנתו האהובה. גפנר שירת באופן רשמי במשטרה הבריטית, תפקיד שסייע לו בהעברת מידע למחותר לח"י. אחרון ברשימה מדגמית זו הוא מקסים גילן, שתרגם ספרות ארוטית, כמו למשל את

"פאני היל" לג'ון קליילנד שעליו חתם בשם הבדוי ג. קסים. הוא ושמואל מור היו בעלי העיתון "בול", צהובון בעל נטייה אידיאולוגית אנטי-ממסדית שביקש להתחרות ב"העולם הזה". גילן נעצר ונכלא כאשר עיתונו עבר על חוקי הצנזורה ופרסם מאמר שעוריייתי על חלקה של ישראל בחיסול בן בלה במרוקו. בשנת 1967 גילן הגלה את עצמו מרצון לפריס, שם יסד את העיתון הפרו-פלשתינאי Israel & Palestine בתקופה שבה המגעים עם פלשתינאים היו אסורים. הוא הציג את עצמו כחבר לח"י לשעבר, אבל אהרן אמיר טען בראיון אתי כי לא היו דברים מעולם. נראה כי זהו מקרה שבו מעמד של חבר לח"י לשעבר מקנה יוקרה בחוגים מסוימים.

קבוצת הצעירים-החיילים

לקבוצה זו משתייכים אנשים שהיו בשנות החמישים והשישים חיילים או סטודנטים וביקשו לעצמם השלמת הכנסה. הם תרגמו-כביכול ספרות פופולארית שהוגדרה אז בשם רומנים זעירים, ועשו זאת בשמות בדויים. לפעמים סיפרו לבני המשפחה הקרובים על עיסוקם. אחדים סיפרו לי שהופתעו לגלות חיילים ברכבת קוראים בלהיטות בחוברות פרי עטם. קבוצה זו איננה מוגדרת פוליטית. הם הגדירו עצמם כ'דלפונים' וסיפרו בשמחה על התוספת לתקציב. איל מגד אף התגאה בכך שההכנסה הגבוהה הנוספת אפשרה לו להחזיק מכונית ספורט קטנה. לא כולם באו מבתיים שהאידיאולוגיה שלהם הייתה אנטי-ממסדית, אבל הם מצאו את דרכם אל מו"לים אנטי ממסדיים והועסקו אצלם. דוגמאות מפורסמות לא חסרות, שכן בתקופה מסוימת היה זה מעין 'בון טון' לגלות שבנעורייך 'חטאת' בכתיבת חוברות מסוג "פטריק קים" או מסוג "מציסטה". כך עשו גלעד מורג, שהמציא את דמותו של פטריק קים, איל מגד, עלי מוהר, אריה מקל, שלמה פרנקל, עמוס אריכא ורבים אחרים. קבוצות של צעירים, אנשי גלי צה"ל ואחרים, עבדו בשירותו של המו"ל אורי שלגי, לשם השלמת הכנסה. שלגי שילם ביד רחבה ולא התערב בכתיבה. הם מסרו לו מחברות שמילאו בכתב ידם והתרעמו רק משגילו שהכתבנית משתכרת יותר מהם. לכותבים שילם שלגי לירה אחת לחוברת, ואילו לכתבנית שילם 1.50 לירות (וכך הסביר לי: "מתרגמים וסופרים – מילא; אבל איפה תמצא כתבנית טובה?").

נחזור ונציין שהחלוקה לשלוש קבוצות היא כוללנית מדי, ולו משום שאנשים לא נשאר מקובעים במקומותיהם. יש שהעפילו בשלב כלשהו אל

הספרות הגבוהה ואף זכו בה למעמד ולפרסים. כזהו הסופר והמתרגם אהרן אמיר. יש שעבדו במקביל אצל שני הצדדים, בממסד ובהפקה החתרנית. אפרים ברוידא איש הממסד כעס מאוד על אחותו ג'נטילה, הידועה יותר בשם העט שלה ג. אריון, על שהיא מתרגמת רומנים קלוקלים למ. מזרחי, אך היא התעקשה, ואף נהנתה, לדבריי מזרחי, לתרגם את רבי המכר האמריקניים שלו.

הקשר בין ההשתייכות הקבוצתית והתפקוד המקצועי

התשובה על השאלה אם יש קשר בין השתייכותם הקבוצתית של אנשים אלה לפעילותם כמתרגמים, כעורכים וכמול"ים היא חיובית בעיקרה. היא נוגעת לנורמות המקדימות (טורי תשל"ח), לאותן נורמות הפועלות על המתרגם, על העורך או על המו"ל עוד לפני מלאכת התרגום עצמה. נורמות אלה נגזרות מהשתייכותו החברתית והאידיאולוגית של סוכן התרגום, ומשפיעות עליו בבחירת הסוגות למשל, או בהעדפת שיקולים מסחריים על פני שיקולים דידקטיים. בחירת נושאים שלא מנקודת המבט הסוציאליסטית מושפעת מהשתייכות זו, והיא ניכרת גם בבחירת התרבויות ושפות המקור שמהן ראוי לתרגם: החל מהבחירה בתרבות היידיש, שבעיני הממסד הייתה מוקצה מחמת מיאוס בגלל אתוס שלילת הגלות והעולם היהודי הישן, וכלה בבחירה בתרבות אמריקה, שבעיני הממסד נחשבה לתרבות ריקנית וקלוקלת הנושאת עמה ערכים שליליים. אנשי השוליים האנטי ממסדיים היו חופשיים שלא לציית לנורמות הממסד ולתכתביו ולהתעלם, למשל, מהנורמות הפוריטניות שלו. יש לסייג ולומר שהם נטלו לעצמם חופש מסוים ביחס לנורמות הלשוניות והסגנוניות, למשל בהכנסת אלמנטים משפת הדיבור, אך עדיין חיקו בלשונם את הנורמות הגבוהות של המרכז.

עבודת איסוף הנתונים וחיפוש המרואיינים גבלה לא אחת בבילוש. רבים מן האנשים המעורבים אינם עוד עמנו ומרבית ההוצאות שהקימו או שעבדו בהן אינן קיימות. יתר על כן, לא כל מי שלקח חלק בהפקת הספרות הפופולארית הסכים להתראיין. חלק מן העוסקים בספרות שנקראה 'זולה' התייחסו לעיסוקם כאל כתם בעברם וסירבו לדבר אתי. כזה היה, למשל, המתרגם הפורה מירון אוריאל. מכאן שרבים מהם סבלו מ'רגשי נחיתות' ביחס לתחום המקצועי. מו"לים לא מעטים התייחסו לעיסוקם בביטול מסוים, או שהודו שלא היו בוחרים בו בתנאים רגילים. הם לא יכלו או לא רצו לספק רשימות ספרים שראו אור בהוצאתם. רשימות הספרים אף אינן מצויות בארכיונים מסודרים. בגלל

חשש ממס, מצנזורה או משניהם, חלק גדול מן הספרים לא נמכר בחנויות מסודרות אלא הופץ בקיוסקים ובחנויות ספרים משומשים. מאותן סיבות עצמן, ספרים רבים לא נשלחו לספרייה הלאומית.

האם כיוונו מו"לים אלה בפרסומיהם אל 'אנשי שלומם'? אולי בכתבים האידיאולוגיים המפורשים. בדרך כלל כיוונו לאנשי העיר, ל'בורגנים', לעולים חדשים (למזרחיים), להמונים, לא לעילית, לא לאינטלקטואל, לא ל'פועל העברי'. הם כיוונו אל הקהל הרחב, שהיה אדיש לחלוטין לקן הפוליטי שלהם ורצה ספרות מגוונת יותר. בסיכומו של דבר ההצלחה המסחרית שנחלו אנשי הספרות ה'זולה' אילצה את הספרות הממוסדת לשקול פרסום של ספרות פופולארית, כלומר להשתנות ולהתגוון.

מילות סיכום ושאלות פתוחות

הצלחתן המסחרית של ההוצאות הפרטיות הייתה עצומה. מזרחי, נרקיס ואחרים התעשרו מאוד, אף כי הפסידו את כספם לאחר מכן, כשהמו"לים הממסדיים הצטרפו אליהם, ובפרסום ספרות פופולארית כבר לא היה משום חידוש. באופן אירוני למדי הייתה להתעשרותן של ההוצאות הפרטיות תרומה חשובה לתרבות העברית. בעקבותיה התפתו המו"לים הלא מסחריים להתעניין בנעשה בתחום הספרות הפופולארית, וכך הביאו בעקיפין לריבוד המערכת הספרותית כמעט בעל כורחה. תרם לכך הזרם העצום של עולים חדשים שהגיע לארץ בשנות החמישים, שלא נטה להשתלב באידיאולוגיה ובמעשה של 'כור ההיתוך'. תרמה לכך גם הידלדלות המשאבים במוסדות שתמכו במו"לות המסובסדת. מכל מקום, כפי שקורה וצריך לקרות במערכת תרבותית 'נורמאלית', תהליך ההתרבדות היה בלתי נמנע. בשנות השבעים, על רקע התחרות הגוברת עם המו"לות הזעירה התמסחרו והלכו הוצאות הספרים המגויסות ככל שהתמעטה התמיכה הציבורית-מפלגתית בהן. בד בבד עם הנורמליזציה חלה בארץ גם אמריקניזציה ועמה נחלש והלך היחס השלילי לרבי המכר בכלל ולרבי המכר האמריקנים בפרט. אלא שבאליה זו טמון גם קוץ. הפילוג בין תרבות אליטיסטית ונמוכה לא הסתיים. הוא ממשיך לפצל את החברה הישראלית, כשהוא מחליף מדי פעם תוויות ונקרא תרבות אשכנזית ומזרחית, תרבות שמאלנית וימנית וכו'. ייתכן ששורש הפילוג טמון בעצם התהליך שדרש מן היהודי הישן להשיל את עורו באחת ולהפוך לחדש, אך זה כבר שייך למחקר אחר.

מחקרי זה, מכל מקום, מנסה לתת מענה לשאלה לאן יכולה להוביל ההתחקות אחר המאפיינים של מתרגמים בעולם המחקר הפוסט-קולוניאלי, המבקש לבדוק את מאבקי הכוח שמאחורי הפקת המוצר הספרותי. נושא זה אינו פתור עדיין. טרם ניתנה תשובה חד משמעית לשאלה האם קיים בכלל 'הביטוס' (כלומר אותו מכלול ערכים, נורמות והתנהגויות שמפנים אדם במהלך חייו והופכים לטעמו 'האישי') של מתרגמים חתרניים? הייתכן שיש הבדל בין מתרגמים על פי שיוכם הפוליטי? תלויה ועומדת השאלה מדוע דווקא אנשים אלה הפכו למתרגמים, לעורכים או למו"לים, הם ולא אחרים שנפלטו מן המערכת הממסדית? האם אנשים אלה היו נעשים למתרגמים, לעורכים או למו"לים בתנאים אחרים? כלומר, האם התרגום, העריכה והמו"לות הזעירה לא היו במקרים אלה אלא תחליף לקריירה שנגזלה מהם? איש מן המוראיינים, חוץ מאהרן אמיר שזכה להכרת הממסד, לא הביע שביעות רצון מהקריירה שלו. השבח שחלקתי להם על חלקם בריבוד המערכת הספרותית זכה, במקרה הטוב, למשיכת כתף חשדנית. יואל גפנר, מהוצאת "לדורי" אמר לי בפרץ של רגשות, בסיום הריאיון אתו, שלו ניתן לו לשוב ולחיות את חייו, לא היה בוחר להיות מו"ל.

הערות

- 1 מאמר זה מבוסס, תוך הרחבות ושינויים, על הרצאתי ביום עיון לכבוד המתרגם ש' דיקמן שנערך באוניברסיטה העברית בירושלים ב-16–19 בספטמבר 2010.
- 2 למשל אצל מלכה קנטי, "קריאה בספרות קלוקלת", **מגמות ט**: 3, סיון תשי"ח, עמ' 250–253. מיעוט המשיבים שהודו שהם קוראים ספרות זולה הביא את הסוקרת למסקנה שמדובר רק בפושעים צעירים ובנוער שוליים.
- 3 עוד בעניין זה במאמרי, בן-ארי (תש"ע), ובמאמרו החשוב של שמרוק (תשמ"ג).
- 4 רק בשנים האחרונות ראו אור בארץ ספרים על חלקם של סרטורים יהודים בסחר העצום בנשים, ובנשים יהודיות, כמו למשל בדרום אמריקה (ארגנטינה).
- 5 העוסקים בספרות הפופולארית הנמוכה מילאו לא אחת תפקידים בעיתוני-ערב, בעיתונות הנחשבת 'זולה' ('לאשה', 'עולם הקולנועי') או אף חתרנית ('העולם הזה'); אריה קריסיק (שנודע גם בשם-העט שלו שולמית/שולה עפרוני) קיבל על עצמו את ניהול המגזין הראשון שנועד לנשים, 'לאשה', שיצא מתוך 'ידיעות אחרונות'. הצהובונים דאו: "העולם הזה" ו"בול" נערכו בידי עיתונאים מן השמאל הקיצוני כמו אורי אבנרי ומקסים גילן. "עולם הקולנועי" בעלותו של שמואל פרידמן מן הימין הביא לארץ חדשות ובעיקר רכילות מהעולם הזוהר הקלוקל של הוליווד. עיתונים אלה, אם לא היו מחתרתיים במוצהר, היו שוליים, כי למרות תפוצתם הגדולה יחסית, הם לא נחשבו ראויים בעיני הממסד. והיה להם מכנה משותף נוסף: הם נוהלו, נכתבו, נערכו בידי אנשי ימין או בידי אנשי שמאל קיצוני.
- 6 "עזוי ושות'" היה טור סטירי שנכתב בתחילה בידי בנימין תמוז בעיתון הערב "יום יום" מ-

1948 ועד 1950. עמוס קינן המשיך אותו בעיתון "הארץ" משנת 1950 עד שנת 1952. הטור ביטא ביקורת נוקבת על שלטון מפא"י, וכן על תופעות שונות בחברה הישראלית, כמו שחיתות, רדידות תרבותית ופערים חברתיים.

מראי מקום

- אבן-זהר א', תש"מ, "הצמיחה וההתגבשות של תרבות עברית מקומית וילידית בארץ-ישראל 1882–1948", *קתדרה* 16, תמוז, עמ' 165–193.
- בן-ארי נ', תשס"ו, **דיכוי הארוטיקה: צנזורה וצנזורה עצמית בספרות העברית 1930–1980**, תל אביב, הוצאת אוניברסיטת תל אביב.
- בן-ארי נ', תש"ע, "מן 'השבויה מתל-אביב' עד 'פאני היל': עלמות במצוקה בספרות הארוטית הפופולארית בעברית", רינה בן-שחר, גדעון טורי וניצה בן-ארי (עורכים), **העברית שפה חיה**, כרך ה, תל אביב, הוצאת הקיבוץ המאוחד ומכון פורטר, עמ' 109–128.
- טורי ג', תשל"ח, **נורמות של תרגום והתרגום הספרותי לעברית בשנים 1930–1945**, תל אביב, מכון פורטר, עמ' 18–35.
- מירון ד', תשמ"ז, **בודדים במועדם: לדיוקנה של הרפובליקה הספרותית העברית בתחילת המאה העשרים**, תל אביב, עם עובד.
- שביט י', תשנ"ו, "הרובד התרבותי החסר ומילוי: בין 'תרבות עממית רשמית' ל'תרבות עממית לא רשמית' בתרבות העברית הלאומית בארץ ישראל", ב"ז קדר (עורך), **התרבות העממית**, ירושלים, עמ' 327–345.
- שמרוק ח', תשמ"ג, "תעודה נדירה לתולדותיה של הספרות הלא-קאנונית בידידיש", **הספרות** 32, עמ' 13–33.

Bourdieu P., 1980, *Questions de sociologie*, Paris 1980.

Lefevre A., 1955, "Translation: Its Genealogy in the West", Susan Bassnett and André Lefevre (eds.), *Translation, History and Culture*, London, pp. 14–28.

Rundle C., 2000, "The Censorship of Translation in Fascist Italy", *The Translator. Studies in Intercultural Communication Vol. 6, No. 1*, Manchester, pp. 67–86.